

AYNUR KƏRİMLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti
aynurkarimli@yahoo.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN TƏLƏFFÜZÜNDƏ VARIASIYANIN AKUSTİK GÖSTƏRICİLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: akustik, eksperiment, nəticə budaq cümləsi, variasiya, tələffüz

Key words: acoustic, experiment, adverbial clause of result, variation, pronunciation

Ключевые слова: акустик, эксперимент, наречное положение результата, вариация, произношение

Dilçilikdə xüsusi cihazlar vasitəsilə dil materiallarının tədqiqi daima diqqət mərkəzindədir. Çünki dil materialının eksperimental-fonetik tədqiqi eksperimentatora dəqiq obyektiv məlumatlar toplamağa, ən əsası isə danışığı dinamikada öyrənməyə imkan yaradır. Dil materialının akustik təhlilinin aparılmasında “Speech Analyser”, “PRAAT”, “MacSpeech Lab” proqramlarından istifadə edilir. Bu məqalədə səs signallarının akustik parametrlərinin alınmasında “PRAAT” kompüter proqramından istifadə edilmişdir. “PRAAT” proqramı dil materialının ossilloqrafik və spektroqrafik təhlilinin aparılması, akustik parametrlərin - əsas tonun tezliyi, intensivlik və zaman göstəricilərinin əldə edilməsi və s. kimi imkanlara malikdir.

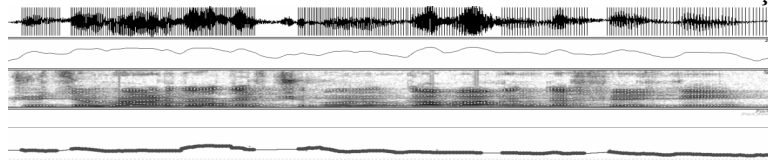
Eksperiment materialı dil daşıyıcıları tərəfindən səsləndirilmişdir. Diktorlar dil materialları ilə əv-vəlcədən tanış edilmişdir. Mətni səsləndirən diktorların tələffüzü ədəbi tələffüz normalarına tam cavab verir.

Cümlələrin fonetik transkripsiyasında Beynəlxalq Fonetik Əlifbanın (İPA) işarələrindən istifadə edilmişdir. Eksperiment materialının akustik parametrlərinin linqvistik şərhı F.Y.Veysəlli tərəfindən işlənilib hazırlanmış metodika əsasında aparılmışdır.

Eksperimentə cəlb edilmiş /Gücüm hardadır ki, onun qabağında söz deyim// nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə hara sualı işlənmişdir. Cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi, proqrediyent sintaqm baş cümlə və terminal sintaqm isə budaq cümlənin sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Cümlədə sintaqmlararası fasilə 0,241 m/san-dir. Hər iki sintaqmda maksimum tezlik qiymətləri başlanğıcda qeydə alınmışdır: 224 hs və 191 hs. Maksimum intensivlik qiymətləri də sintaqmların başlanğıc fazasında qeydə alınmışdır: 85 db və 80 db.

Sintaqlarda zaman parametri nəqli intonasiya üçün səciyyəvi olan ləngimələrlə müşahidə edilir (bax: şəkil 2.23: qrafik 2.17).

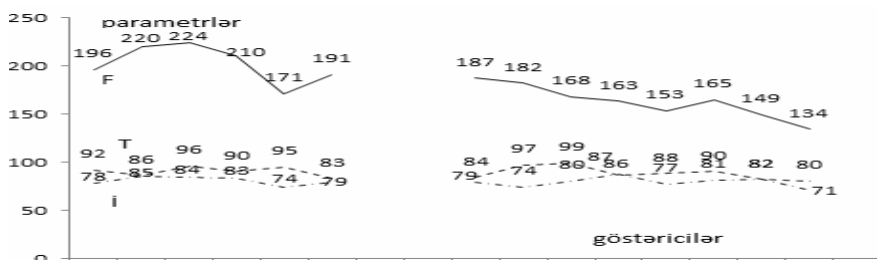
Şəkil 2.23

/Gücüm hardadır ki, onun qabağında söz deyim//.

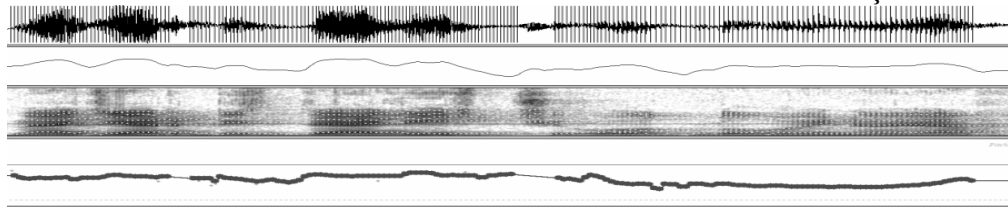
Qrafik 2.17

/Gücüm hardadır ki, onun qabağında söz deyim// cümləsinin akustik parametrləri

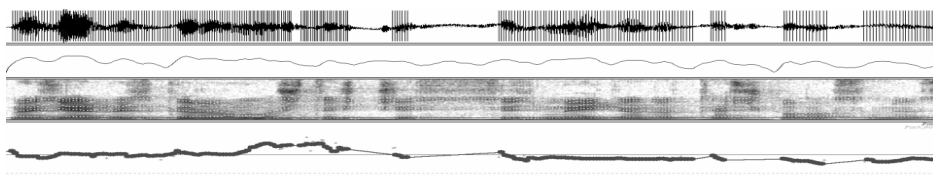
Baş cümlədə sual ədatının işləndiyi Məgər biz dəliyə ki, odla oynayaq? və Məgər biz qırılmışıq ki, siz meydanda tək qalasınız? cümlələrində melodiklik zirvəsi sintaqların başlanğıcına düşür: proqrediyyət sintaqmda: 189 hs - 192 hs; terminal sintaqmda: 151 hs - 156 hs. Hər iki cümlədə melodiklik sintaqların sonuna doğru zəifləyir: proqrediyyət sintaqmda: 150 hs - 138 hs; terminal sintaqmda: 149 hs - 132 hs. Hər iki cümlədə intensivlik zirvəsi sintaqların başlanğıcına düşür: proqrediyyət sintaqmda: 84 db – 83 db; terminal sintaqmda: 76 db – 73 db. Hər iki cümlədə intensivlik proqrediyyət sintaqların sonuna doğru zəifləyir: 77 db – 74 db. Terminal sintaqmda isə intensivlik son hecada nisbətən yüksək göstəricilidir : 78 db – 71 db. Hər iki cümlədə tələffüz tempi terminal sintaqların sonuna doğru zəifləyir: 82-93 m/san; 75-79m/san (bax: şəkil 2.31; 2.32).

Şəkil 2.31

¿Məgər biz dəliyə ki, odla oynayaq?

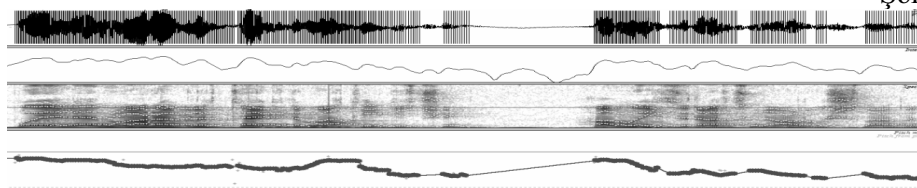
Şəkil 2.32

İMəgər biz qırılmışıq ki, siz meydanda tək qalasınız?

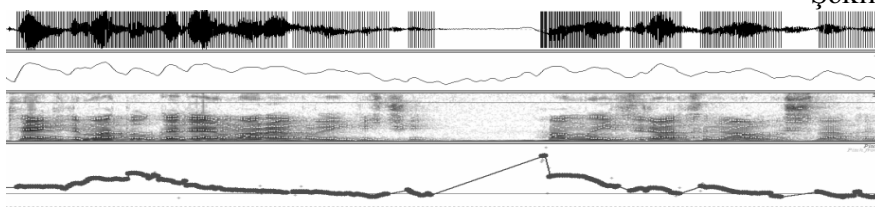
Baş cümlədə “elə” və “o qədər” sözlərinin işləndiyi /Bu elə maraqlı təqdimat idi ki, hamı icraçını alqışladı// və /Təqdimat o qədər maraqlı idi ki, hamı icraçını alqışladı// cümlələrində akustik parametrlər aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunmuşdur: melodiklik zirvəsi sintaqmların başlanğıcına düşür: proqrediyent sintaqmda: 231 hs - 200 hs; terminal sintaqmda: 196 hs - 190 hs. Hər iki cümlədə melodiklik proqrediyent sintaqmların sonuna doğru zəifləyir: 142 hs - 138 hs. Terminal sintaqmların sonunda melodiklik 123 hs -118 hs. Hər iki cümlədə intensivlik zirvəsi sintaqmların başlanğıcına düşür: proqrediyent sintaqmda: 85 db -84 db; terminal sintaqmda: 82 db – 81 db. Hər iki cümlədə intensivlik proqrediyent sintaqmın sonuna doğru zəifləyir: 71 db – 69 db. Hər iki cümlədə tələffüz tempi terminal sintaqmın sonuna doğru zəifləyir: 86-90 m/san; 68-86 m/san (bax: şəkil 2.40; 2.41; qrafik 2.25).

Şəkil 2.40

/Bu elə maraqlı təqdimat idi ki, hamı icraçını alqışladı//

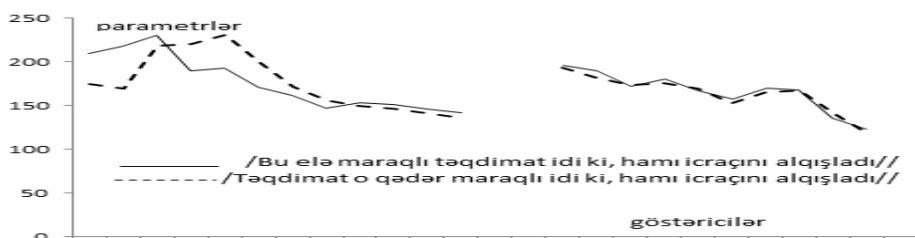
Şəkil 2.41

/Təqdimat o qədər maraqlı idi ki, hamı icraçını alqışladı//

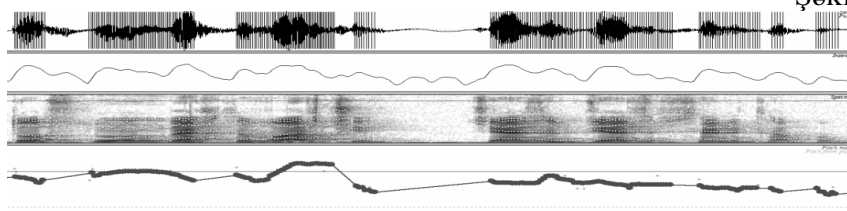
Qrafik 2.25

/Bu elə maraqlı təqdimat idi ki, hamı icraçını alqışladı// və /Təqdimat o qədər maraqlı idi ki, hamı icraçını alqışladı// intonasiya konturları

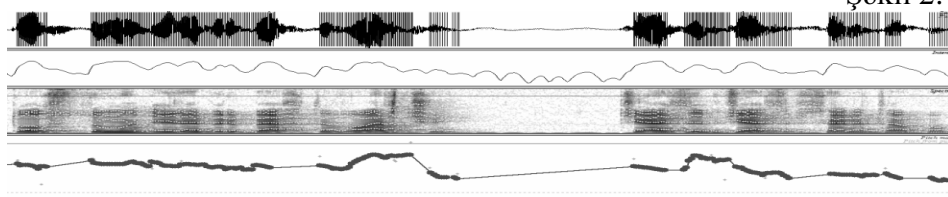
/Dostumun bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb// və /Dostumun elə bir bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb// cümlələrində nəticə budaq cümləsi baş cümləyə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Ossilloqrafik təhlil olunan cümlələrdə sintaqmlararası fasilə 0, 395 m/ san və 0,429 m/san-dir. Hər iki variantda melodiklik zirvəsi sintaqmların başlanğıcına düşür: proqrediyent sintaqmda: 198 hs-182 hs; terminal sintaqmda: 174 hs -169 hs. Hər iki cümlədə melodiklik proqrediyent sintaqmların sonunda zəifləyir: 145 hs-141 hs. Terminal sintaqmların sonunda melodiklik 131hs-132hs. Hər iki cümlədə intensivlik zirvəsi sintaqmların başlanğıcına düşür: proqrediyent sintaqmda: 86 db-85 db; terminal sintaqmda: 83 db-80 db. Cümlələrin sonunda intensivlik zəifləyir: 69 db-68 db. Hər iki cümlədə tələffüz sürəti cümlənin sintaqmın sonuna doğru ləngiyir: 87-76 m/san; 86-76 m/san (bax: şəkil 2.48; 2.49; qrafik 2.31).

Şəkil 2.48

/Dostumun bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb//

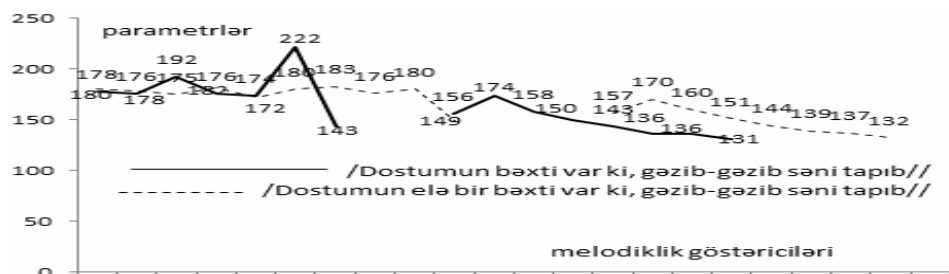
Şəkil 2.49

/Dostumun elə bir bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb//

Qrafik 2.31

/Dostumun bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb// və /Dostumun elə bir bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb// cümlələrinin intonasiya konturu

Məqalədə sintaqm L.V.Şerbanın anlamında, yəni “məna və maddi ifadənin vəhdəti olan minimal intonasiya vahidi kimi” götürülmüşdür (4, 87).

Azərbaycan dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi baş və budaq cümlələrin sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə prepozisiyada, budaq cümlə (terminal sintaqm) postpozisiyada yerləşir. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə mürəkkəb bütövün ümumi mənası, daha dəqiqi əsas informasiya üçün zəmin hazırlayır. Bu tip cümlələrdə baş cümlə əsasən “tema” rolunda çıxış edir. Cümlənin “reması” kimi isə mürəkkəb cümlənin tamamlayıcısı olan budaq cümlə komponenti çıxış edir. Aparılan təhlil göstərir ki, “baş cümlə (birinci hissə), yəni tematik tərkib özünün kommunikativ funksiyasını tam yerinə yetirməmişdir və bu səbəbdən də rema hissəsi (budaq cümləsi) eyni zamanda həm mürəkkəb sintaktik vahidin bütövlüyünü, həm də struktur semantik baxımdan baş cümlə komponentinin hər hansı bir üzvünün genişlənmiş təqdimatını üzə çıxarır (3, 11).

İkisintaqmlı cümlələrin intonasiya konturunun hərəkət dinamikasını təyin etmək üçün həmin sintaqmların sonunu müqayisə etmək lazımdır. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik göstəricilərinin təhlili göstərir ki, proqrediyent sintaqmların sonunda əsas ton tezliyi terminal sintaqmın başlanğıcına münasibətdə yüksək, bərabər və ya aşağı səviyyəli ola bilər. Təhlil olunan cümlələrdə proqrediyent və terminal sintaqmların qovuşuğunda əsas etibarilə müsbət intervalla, yəni proqrediyent sintaqmın intonasiya konturunun sonunun terminal sintaqmın intonasiya konturunun başlanğıcı ilə müqayisədə aşağı olması ilə səciyyələnir.

İkisintaqmlı cümlələrin melodik və dinamik strukturlarının təhlili göstərir ki, proqrediyent sintaqmın akustik qiymətləri maksimum, terminal sintaqmların müvafiq göstəriciləri minimum səviyyədə olur. Proqrediyent və terminal sintaqmların qovuşuğunda melodik və dinamik strukturlar öz aralarında iki cür münasibətdə olurlar (bax: sxem 2.1, 2.2.):

Sxem 2.1

proqrediyent sintaqmın sonu terminal sintaqmın başlanğıcı

Azərbaycan dilində proqrediyent və terminal sintaqmlar arasında mənfə interval yalnız altı halda qeydə alınmışdır.

Sxem 2.2

proqrediyent sintaqmın sonu terminal sintaqmın başlanğıcı

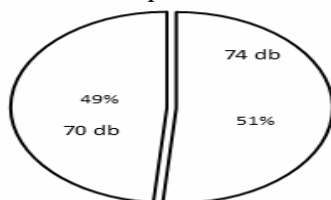
Azərbaycan dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə melodik strukturun variativlik xüsusiyyətlərində diapazon genişliyi terminal sintaqmlarla müqayisədə proqrediyent sintaqmlarda üstünlük təşkil etməsilə diqqəti cəlb edir. Bunu proqrediyent sintaqmlarda istifadə edilən seqment (leksik) vahidlərin zənginliyi ilə izah etmək mümkündür.

İki və daha artıq sintaqmlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamiklik strukturunun variativliyinin təhlilindən aydın olur ki, proqrediyent və xüsusən də terminal sintaqmlarda tonun nisbətən zəifləməsi intensivliyin də minimal dərəcədə zəifləməsinə səbəb olur. D.Yunusovun qeyd etdiyi kimi, “cümlənin mütləq sonu intensivliyin maksimal dərəcədə aşağı düşməsilə müşayiət olunur və intensivlik adətən sintaqmın (terminal sintaqm) sonuna doğru aşağı düşməyə meyillidir” (3, 16). Ümumilikdə proqrediyent sintaqmların da sonunda intensivliyin zəifləməsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir.

Proqrediyent və terminal sintaqmların sonunda intensivlik başlanğıc mərhələ ilə müqayisədə aşağıdır. Sintaqmların sonunda intensivliyin düşmə dərəcəsi saitin keyfiyyətindən, hecanın açıq və ya qapalı olmasından da asılıdır. Cümlə səviyyəsində terminal sintaqmların sonunda intensivliyin mütləq zəifləməsində bu amillər öz qüvvəsini itirir və bu xüsusiyyət terminal intonasional sintaqmların fonoloji əlaməti kimi götürülə bilər. Lakin terminal sintaqmlarda intensivliyin zəifləməsi proqrediyent sintaqmlarla müqayisədə sabitliyi və hissəolunacaq dərəcədə çox olması ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilində proqrediyent və terminal sintaqmlararası intensivlik 74 db: 70 db nisbətindədir (bax: 2.59).

Şəkil 2.59

Azərbaycan dilində sintaqmlararası intensivlik nisbəti

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindən eksperimentə cəlb edilmiş sual intonasiyalı cümlələrdə nisbətən fərqli melodiklik və zaman göstəriciləri qeydə alınmışdır. Məsələn, bu tipli cümlələrin terminal sintaqmlarının sonunda melodiklik nisbətən yüksələn, tələffüz tempi isə sürətliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu nəticə D.Yunusovun “iki və daha artıq sintaqmlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyinin təhlilindən aydın olur ki, melodik komponent sonda yüksələn hərəkət boyunca irəlilədikdə, temporal komponent sürətli templə seçilir” (3, 15) fikri ilə uzlaşır. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin proqrediyent sintaqmlarında, F.Veysəllinin də qeyd etdiyi kimi, “davamedici intonasiya” (2, 302) konturu reallaşır.

Dil materialının təhlili göstərir ki, Azərbaycan dilinin zaman parametrləri arasındakı əsas fərq həmin dillərin sillabik strukturlarındadır. Azərbaycan dilində sözlərin heca strukturunda /sait+samit/ və ya /samit+sait/ monofonqlarının ardıcılığının işlənməsi cümlələrin intonasiya konstruksiyalarında akustik parametrlərin dəqiq intervalını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimental-fonetik tədqiqi. Filol. elm. dok. ...dis. avtoreferatı. - Bakı: 2009, 39 s.
2. Yadigar (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, 192 s.
3. Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Avtoref. doktorluq dissertasiyası. -Bakı: 2007, 36 s.
4. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: 1963, 256 с.

A.Karimli

Analysis of acoustic indicators of variation in pronunciation of adverbial clauses of result in the Azerbaijani language

Summary

This article deals with analysis of acoustic indicators of variation in pronunciation of adverbial clauses of result in the Azerbaijani language. Acoustic parameters of spoken sounds- basic tone frequency, considering the importance of time and intensity are mentioned in the article. The study of linguistic material by using special devices has always been the focus of

linguistic science. Experimental-phonetic study of language material allows the experimenter to learn objective information. Some programs like "Speech Analyser" and "PRAAT" are used in acoustic analysis of language material. In this article we used the "PRAAT" program for getting acoustic parameters of the sound signals. Experimental material was sounded by native speakers. Their pronunciation fully meets the literary pronunciation norms. International Phonetic Alphabet (IPA) has been used in phonetic transcription of sentences. Linguistic explanation of the acoustic parameters of the experimental material was based on the methodology developed by F.Y. Vaysseli.

А.Каримли

**Анализ акустических показателей вариаций
обстоятельств прилагательных результатов в английском языке
Резюме**

Статья посвящена анализу акустических показателей вариаций обстоятельств прилагательных результатов в английском и азербайджанском языках. В статье упоминаются акустические параметры произносимых звуков - основная частота тона, учитывая важность цены времени и интенсивности. Изучение лингвистического материала с помощью специальных устройств всегда было в центре внимания лингвистической науки. Экспериментально-фонетическое изучение языкового материала позволяет экспериментатору узнать объективную информацию. Некоторые программы, такие как "Speech Analyser" и "PRAAT" используются в акустическом анализе материала языка. В этой статье мы использовали программу «PRAAT» для получения акустических параметров звуковых сигналов. Экспериментальный материал был озвучен носителями языка. Их произношение полностью соответствует литературным нормам произношения. Международный фонетический алфавит (МФА) был использован в фонетической транскрипции предложений. Лингвистическое объяснение акустических параметров экспериментального материала основывалось на методологии, разработанной Ф.Ю. Вейселли.

Rəyçi: Fikrət Cahangirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor